

Georg Kühlewind Alapítvány

Száztizenötödik hírlevél

Alapítványunk 115. hírlevelében Viktor E. Frankl (1905-1997) osztrák neurológus és pszichiáter, a logoterápia és egzisztencia-analízis kidolgozójának nyomtatásban is megjelent előadását olvashatják. Frankl – túlélve a koncentrációs tábor – 1946 márciusában, áprilisában három előadást tartott a bécsi Ottakring kerület népfőiskoláján. Ezek az előadás-szövegek 2020-ban, majd 2022-ben magyarul is megjelentek *Az élet értelméről* (Libri Könyvkiadó, Budapest) címmel.

Az itt következő szöveg a fenti jelzett könyvben megjelent *harmadik* előadásé. A lábjegyzetek a hírlevél szerkesztőjének kiegészítései.

Fenyő Ervin

*

Viktor Frankl

Experimentum Crucis¹

Fordította

Kalocsai-Varga Éva

Van Bajorországban egy Landsberg nevű kisváros, mintegy 50 km-re nyugatra Münchentől. A várostól délre egy országút vezet az 5 km-re lévő Kauferingbe. Az 1945-ös év elején, egy reggelen, pirkadat tájt 280 ember vonult végig ezen az úton. A menetoszlop ötös sorokból állt. SS-közlegények kísérték. A kauferingi koncentrációs tábor foglyainak egy csoportja volt ez. Egy közeli erdőbe tartottak, ahogy egy hatalmas álcázott hadiüzemet kellett felépíteniük. Lerongyolódott, tönkrement alakok voltak valamennyien, akik az úton voltak. Az, hogy mentek, nem is helyes kifejezés: botladozva vonszolták tova magukat, egymásba kapaszkodva, egymást támogatva. A lábak, éhségödémától borzalmasan feldagadva, alig bírták el a 40 kg-nál nem súlyosabb testeket. A lábfejek sajogva fájtak, tele voltak a menet okozta gennyes sebekkel és felnyílt fagydagánatokkal. Vajon mi zajlott le ezeknek az embereknek a fejében? A levesre gondoltak, amelyet napjában egyszer, este a táborban osztottak ki, a munkahelyről való visszatérés után, s azon tanakodtak magukban, vajon lesz-e ma este olyan szerencsájük, hogy a híg levesben akad majd egy darab krumpli is. Arra gondoltak, vajon munkakezddéskor, negyedóra múlva, melyik munkacsapatba kerülnek: egy félelmetes felügyelő csapatába jutnak-e, vagy egy viszonylag elviselhetőbbébe. Így keringtek ezeknek az embereknek a gondolatai a lágerfogoly mindennapi gondjai körül.

¹ A kereszt megtapasztalása (latin) – a cím a szenvedés megtapasztalására utal. F. E.

Aztán e férfiak egyikének valahogy túl ostobának tűntek ezek a gondolatok. Megkísérelte, hogy más gondolatokhoz, „emberhez méltóbb” gondolatokhoz emelkedjék fel. De nem igazán akart sikerülni. Trükkhöz folyamodott és arra törekedett, hogy ettől az egész nyomorúsággal teli élettől valamiképpen distanciát teremtsen, felülemelkedjen rajta, ahogy mondani szokás, magasabb szemszögből vagy a jövő szempontjából, egy jövőbeli theoretizáló szemlélet értelmében próbálta meg felfogni az egészet. És mit tett? Elképzelte, hogy egy bécsi népiskola előadói katedrájáról tart előadást – mégpedig arról, amit épp az imént élt át: lélekben a koncentrációs tábor pszichológiájáról tartott előadást.

Ha ama csapatból azt a férfit közelebből meglehetett volna, megfigyelhették volna, hogy a kabátján s a nadrágján kis vászondarab volt felvarrva, s azon egy szám volt olvasható: 119.104. S ha fellapozták volna a dachau nyilvántartókönyveit, megtalálták volna, hogy ennél a számnál a fogoly nevéként az állt: Viktor Frankl.

Azt az előadást, amit tehát ez a férfi akkoriban gondolatban tartott, szeretném most itt, ennek a bécsi népiskolának a valóságos előadótermében ténylegesen is megtartani, szeretném újra elmondani! Az akkori előadás ezekkel a szavakkal kezdődött: A koncentrációs tábor pszichológiájában, ami a lágerfogolynak a lágeréletre való lelki reakcióját illeti, több fázist különböztethetünk meg. Az első fázis a fogolynak a táborba történő beszállítása idejére esik. Ez az a fázis, amelyet felvételi sokknak lehetne nevezni. Képzeljék el, hogy a foglyot, mondjuk, Auschwitzba szállítják. Ha a szállítmány mintegy 95 százalékos többségéhez tartozik, akkor útja a pályaudvarról egyenesen a gázkamrába vezet, ha azonban, mint véletlenül én is, az 5 százalékos kisebbséghez, akkor először is a fertőtlenítőbe kell mennie – mármint egy igazi zuhanyozóba. Mielőtt magába a fürdőhelyiségbe belépne, mindent elvesznek tőle, ami nála van – egyedül a nadrágtartóját vagy az övét tarthatja meg, legfeljebb még a szemüvegét vagy a sérvkötaját. Szörzet azonban nem marad a testén, csupaszra borotválják. És ha végre ott áll a zuhany alatt, más semmi sem maradt egész addigi életéből, csupán a szó szoros értelmében vett póre egzisztenciája. És akkor megtörténik az, amivel megkezdí koncentrációs táborbeli élményeinek első fázisát: egész addigi élete alá húz egy vonalat.

Senki nem fog csodálkozni azon, ha mindezeket követően a legkézenfekvőbb kérdés az, hogy mi lenne az öngyilkosság legmegfelelőbb módja. Ebben a helyzetben valóban mindenki eljátszik a gondolattal, ha még csak egy pillanatig is, hogy „nekimegy a drótnak”, tehát a táborban szokásos módon követ el öngyilkosságot: megfogja a szögesdrótot, amibe magasfeszültségű áramot vezettek. Hamarosan azonban elveti ezt a szándékát, egyszerűen azért, mert az – mondhatni – okafogyottá vált. Ugyanis az öngyilkossági kísérlet egy ilyen szituációban majdhogynem fölöslegesnek tűnik, hiszen egyébként is csekély a valószínűsége annak, hogy útja előbb vagy utóbb ne a gázkamrába vezessen. Miért kellene nekimennie a drótnak, ha előbb-utóbb úgyis a gázkamrába kerül? Nem kell a drótra vágynia, amint a gáztól kell tartania, de nem is kell a gáztól félnie, ha már úgyis a drótot kívánta magának.

Amikor ezekről a dolgokról beszélek, mindig elmondom a következő élményemet is. Az első reggelen, amit Auschwitzban töltöttünk, hozzánk, az újonnan érkezettek csoportjához, akik egy elkülönített barakkban voltunk együtt, odalopózott egy kolléga, aki már hetek óta ott volt. Vigasztalni akart bennünket, és egyúttal figyelmeztetni. Mindenekelőtt azt akarta tudtunkra hozni, mennyire ügyelnünk kell a kinézetünkre – feltétlenül arra kell törekednünk, hogy munkaképes benyomást tegyünk. Már az is elég, ha valaki egy ártalmatlannak tűnő körülmény miatt – mondjuk, mert szorít a cipője – sántít. Egy SS-tiszt minden további nélkül képes lenne

arra, hogy a sántító embert odaintse magához, s azon nyomban a gázba küldje. Csak munkaképes emberek jöhetnek számításba, mint tovább-élésre méltók, az összes többi élete értéktelen, nem érdemli meg a túlélést. És ezért a kolléga arra is felszólított bennünket, hogy naponta borotválkozzunk, hogy miután lekapartuk az arc bőrünket valamilyen rögtönzött eszközzel – például egy üvegdarabbal –, „rózsásabbnak”, frissebbnek, egészségesebbnek tűnjünk. És amikor végül szemügyre vette a csoportunkat, hogy megállapítsa, egészségünk és munkaképességünk a kívánt benyomást kelti-e, megnyugtatóan megjegyezte: „Ahogyan így itt álltok előttem, egyelőre nem kell attól félnetek, hogy a gázba küldenek benneteket, kivéve téged, Frankl. Ugye nem haragszol? Te vagy az egyetlen, aki a kinézete alapján egy szelekció esetén pillanatnyilag számításba jön.” (A „szelekció” szó a táborban használatos kifejezés volt azok kiválasztásának jelölésére, akiket a következő csoporttal a gázba küldtek.) Nos, egyáltalán nem haragudtam, mert az egyetlen dolog, amit ebben a pillanatban éreztem, legfeljebb az emiatti elégtétel volt, hogy ily módon nagy valószínűséggel megkímélhetem magam egy öngyilkossági kísérlettől.

Ez a sorsunkkal szembeni közömbösség egyre fokozódott. A lágerfogoly már néhány napos tábori tartózkodás után egyre jobban eltompul. Egyre kevésbé érintik meg a körülötte zajló események. Míg az első napokban a kívülálló számára elképzelhetetlen borzalmak rázúduló özöne – mindenféle borzalomé – olyan reakciókat váltott ki belőle, mint a rettegés, a felháborodás és az undor, végül elcsitulnak ezek az érzések, és az érzelmi élet egésze minimálisra korlátozódik. Az ember minden töprengése és fáradozása egyedül arra összpontosul, hogy a mai napot túlélje. A lelki élet szinte mindent kizár, ami ezen az egyetlen érdeken kívül esik. Minden egyébbel szemben a lélek páncéllal védi önmagát, amiről minden megrázó és felkavaró élmény lepattan. Így védekezik a lélek, így próbálja magát bebiztosítani a rázúduló borzalmak áradatával szemben, így próbálja megóvni az egyensúlyát – megpróbálja magát belemenekíteni a közömbösségbe. Ezzel azonban a fogoly megteszi a tábori életre való pszichés reagálás második fázisához vezető lépést, amit az apátia fázisaként jellemezhetünk. Ha azonban az ember kizárólagos érdeke csupán önmaga, saját és néhány barátja túlélése, akkor belső életének színvonala majdhogynem az állat szintjére csökken. Ha közelebbről megvizsgáljuk, még azt is hozzátehetjük, hogy egy csordában élő állat szintjére. Ennek belátásához meg kellene figyelniünk a foglyok viselkedését, amikor menetoszlopba sorakoznak. Akkor ugyanis mindenekelőtt az volt a fontos, hogy a menet közepére, azon belül az ötös sorok közepére kerüljenek, mert akkor nem fenyegette őket annyira az örök csizmás lábának rúgása; és általánosságban is mindenki elsősorban arra törekedett, hogy nem tűnjön ki, hogy semmilyen módon ne okozzon feltűnést, hogy beleolvadjon a tömegbe. Senki sem csodálkozik azon, hogy a tömegben való ilyenfajta elmerülés személyes romláshoz, hanyatláshoz vezet. A táborban az a veszély fenyegette az embert, hogy tömeglénnyé válik. Általában olyan primitívvé lett, mint egy tömeglény. Éppen azért voltak primitívek, mert kizárólag az ösztönökön alapuló beállítódásból fakadtak. Így aztán az is érthető, hogy pszichoanalitikus kollégáim, akik együtt voltak velem a táborban, az ő felfogásukból fakadóan regresszióról beszéltek: a regresszió azt jelenti, hogy a lélek visszalép az ösztönösség primitívebb fokára. Valóban, már a foglyok tipikus álmairól is megfigyelhető volt, lélekben milyen primitív vágyaknak adták át magukat. Mert általában miről álmodtunk a táborban? Mindig ugyanarról: kenyérről, cigarettáról, igazi babkávéről – és nem utolsó sorban egy jó meleg kádfürdőről. Ami pedig engem illet, újból és újból egy bizonyos fajta tortáról.

És mégis, az egyoldalúan pszichoanalitikus nézetet valló kollégák megállapítása alapvetően téves volt. Mert nem igaz, hogy a koncentrációs tábor az embert szükségszerűen regresszióba

taszította, belső visszalépésre kényszerítette. Sok olyan esetet ismerek – még ha csak szórványosan előforduló esetekről is van szó, alapvető bizonyítóerejük akkor is van –, amikor az érintett emberekről a legkevésbé sem lehetett elmondani, hogy lelkiileg regrediálódtak, visszafejlődtek² volna. Sokkal inkább az ellenkezője történt, lélekben növekedtek, lélekben túlnőttek önmagukon, igazi emberi magasságokba emelkedtek éppen a koncentrációs táborban, éppen a koncentrációs tábor tapasztalata révén.

Másfajta, nem pszichoanalitikus felfogású szakemberek másként értelmezték azt, ami a koncentrációs táborban átélt ember lelkében történt. Az ismert filozófus, Emil Utitz³ professzor, aki maga is éveket töltött egy táborban, azt a tendenciát figyelte meg, hogy a táborlakók jelleme általában azon lelki típus irányába fejlődött, amit Kretschmer⁴ kifejezésével élve skizoidnak nevezünk. Mint ismeretes, ez a típus azzal jellemezhető, hogy az ide tartozó ember többnyire egyfelől az apátia, másfelől a felfokozott izgalmi állapot között ide-oda ingog. Míg a másik legfontosabb típust cikloid temperamentum jellemzi, akik hol „ujjongva az egekig repülnek”, hol „halálosan szomorúak”, vagyis hol az örömteli izgatottság, hol pedig rettenetes szomorúság hatalmasodik el rajtuk. Itt nincs alkalmunk belemenni a pszichopatológiai felfogásról folytatott szakmai vitába; csak a legfontosabbra akarok szorítkozni, az pedig az a megállapítás, amire Utitzcal ellentétben, ugyanazon megfigyelési „anyagra” alapozottan én jutottam. Tudniillik arra, hogy az ember a koncentrációs táborban semmiképpen sem áll olyan külső kényszer alatt, hogy belső fejlődése csak abba az irányába haladhatna, amelynek során „tipikus táborlakóvá” válik annak (látszólagos) skizoid vonásaival. Sokkal inkább megőrzi a szabadságát, azt az emberi szabadságot, hogy sorsához és környezetéhez így vagy úgy viszonyuljon – és választási lehetőség mindig volt. Akadtak a táborban emberek, akik le tudták győzni az apátiájukat, és el tudták fojtani az ingerültségüket, és nem utolsó sorban lehetett erre a „lehetségesre” hivatkozni, meg lehetett mutatni ezt a „másként is lehet”-et a látszólag szükségszerűvel szemben. Ezt a belső lehetőséget, a tulajdonképpen emberi szabadságot nem lehetett elvenni a fogolytól, még ha egyébként úgy is tűnt, mindentől meg lehet fosztani, és valóban, mindent el is vettek tőle. Azonban ez megmaradt neki, akkor is megmaradt, amikor az egyetlen meghagyott tárgyát, a szemüvegét egy ökölcsapással törték darabokra az arcán, és akkor is, amikor egy napon arra kényszerül, hogy a nadrágszíját egy szelet kenyérre cserélje el, hogy aztán végül egyáltalán semmije se maradjon utolsó tulajdonából – ez a szabadság megmaradt neki!

Ha az ember a koncentrációs táborban áldozatul is esett a lelki törvényszerűségeknek, az a szabadsága mégis megvolt, hogy kivonja magát a környezete hatalma és befolyása alól, valamint ne engedelmeskedjen azoknak a bizonyos „törvényszerűségeknek”, hanem ellenálljon nekik, szembeszegüljön velük ahelyett, hogy vakon engedelmeskedne. Más szóval, ezzel a szabadsággal mindenki rendelkezett, de volt, aki feladta, lemondott arról, hogy éljen vele – szabadon döntött arról, hogy lemond róla. Ezzel azonban saját magát, az Önmagát, saját tulajdonképpen lényét adta fel. Engedett a lelki hanyatlásnak.

Fel kell tennünk a kérdést, mikor lépett fel a romlás, mikor engedett az ember utat a lelki hanyatlásnak? A válaszuk pedig így hangzik: ha elvesztette lelki tartását – amint nem volt

² A megjelent szövegben „visszaléptek volna” áll; javítottam. F. E.

³ Emil Utitz (1883-1956) német filozófus, pszichológus és művészetteoretikus; holokauszt-túlélő, akit 1942. július 30-án Theresienstadtba deportáltak.

⁴ Ernst Kretschmer (1888-1964) német pszichiáter, aki jelentős felismeréseket tett mind a pszichiátria, mind a személyiségpszichológia területén. Nagy hatással voltak rá klinikai megfigyelései. Sok elméleti szakemberrel ellentétben, Kretschmer több ezer beteg empirikus megfigyelésére alapozta tipológiáját.

többé belső tartása. Ezt a tartást vagy a jövőbe vagy az örökkévalóságba vetett hit biztosíthatta. Az utóbbi minden mélyen vallásos ember esetében volt igaz; nekik nem volt szükségük arra, hogy jövőbeli szabad életük képe kölcsönözzön nekik tartást. Ezek az emberek képesek voltak felemelt fővel élni függetlenül attól, hogy hittek-e még egy eljövendő sorsban, hitték-e, hogy egyáltalán lesz jövőjük, hogy túlélik a koncentrációs tábor. A többiek azonban arra voltak utalva, hogy eljövendő életükben leljenek támaszt és tartalmat életük számára. De nagyon megnehezítették nekik, hogy a jövőre gondoljanak, hiszen gondolataik nem találtak kapaszkodót, nem találták a végső pontot, nem volt belátható a vég. Milyen irigylésre méltónak tűnt számunkra például az a veszélyes bűnöző, aki pontosan tudhatta, hogy tíz évet kell leülnie – aki bármikor kiszámíthatta, hány napot kell még kibírnia szabadulásáig, az ilyen boldog ember lehet! Nekünk a táborban nem volt „időpontunk”, egyikünk sem ismerte a szabadulás dátumát, senki sem tudhatta közölünk, mikor ér véget a fogságunk. A bajtársak egybehangzó véleménye szerint talán ez volt a táborélet lelkileg legmegterhelőbb ténye. És a minduntalan felbukkanó szóbeszéd a háború közeli végéről csak arra volt jó, hogy a várakozás kínjait fokozza. Mert a határidőket újból és újból ki kellett tolni. Később aztán ki hitt volna még az ilyen hírekben? Három teljes éven át számtalanszor hallottam: „Hat héten belül vége a háborúnak, legkésőbb hat hét múlva újra otthon leszünk.” A csalódás egyre keserűbb, egyre mélyebb lett, a várakozás egyre tétovább. De hogy is van ez a Bibliában? „Megcsalt reménnyel beteg lesz a szív [...]”

Valóban megbetegszik a szív, annyira, hogy végül megszűnik dobogni. Meg fogják érteni, ha elmesélem önöknek a következő esetet. Múlt év márciusának elején akkori blokkfelelősünk – egy budapesti operett-librettista és tangószerző – elmondta nekem, hogy különös álma volt. „Február közepén azt álmodtam, hogy egy hang szólt hozzám, és azt mondta, kívánjak valamit, kérdezzek valamit, amit tudni szeretnék, és ő válaszolni fog, megjósolja a jövőmet. És akkor azt kérdeztem tőle: 'számomra mikor ér véget a háború?' – értesz engem? Számomra, tehát mikor szabadítanak ki bennünket az előre nyomuló amerikai csapatok?” „És mit válaszolt neked a hang?” – kérdeztem tőle, majd közel hajolt hozzám, és titokzatosan a fülembe súgta: „Március 30-án!” Március közepén flekktífusszal a betegszobára kerültem. Április 1-jén bocsátottak el onnan, és visszatértem a földkunyhóba. Keresem a blokkfelelőst. És mit tudtam meg? Március vége felé, amikor az álombeli hang által megjósolt határidő egyre közeledett anélkül, hogy a hadi helyzet bizakodásra adott volna okot, blokkfelelősünk egyre reményvesztettebb lett. Március 29-én magas láza volt. Március 30-án – azon a napon, amelyen „számára” véget kellett érjen a háború – elveszítette az eszméletét. Március 31-én halott volt. Flekktífusban halt meg.

Látják tehát, hogy a szellemi tartás elvesztéséből fakadó lelki önfeladás, különösen a jövőbe vetett hit elvesztése testi hanyatláshoz is vezet. Most pedig tegyük fel a kérdést, volt-e valamilyen gyógymód erre a szellemi, lelki, és testi hanyatlásra? Vajon lehetett volna tenni valamit ellene, és ha igen, mit? Erre pedig azt válaszolhatom önöknek: természetesen volt terápia, de az is világos, hogy eleve csak lelkire szorítkozhatott, azaz csak pszichoterápia lehetett. És a pszichoterápián belül természetesen elsősorban az volt a fontos, hogy szellemi tartást adjon, hogy célt adjon az életnek. Emlékezzünk Nietzsche szavaira, aki egyszer azt mondta: „Akinak van miért élnie, az majdnem minden 'hogyan'-t kibír.” Egy „miért”, tehát az, ami tartalmat ad az életnek. A 'hogyan', azaz az életkörülmények, amelyek megnehezítették a táboréletet, csak egy „miértre” tekintve lehetett egyáltalán valamennyire elviselni. Ha tehát lényegében nem volt más, csak valamilyen pszichoterápia, ami a táborban segíthette az embert abban, hogy kibírja, akkor ennek a pszichoterápiának bizonyos értelemben meghatározottnak kellett lennie, amennyiben mindenekelőtt arra kellett törekednie, hogy először is bebizonyítsa

az embernek – akivel szemben az az elvárás, hogy összeszedje a túléléshez szükséges akaraterejét –, hogy van értelme a túlélésnek. Ezen túlmenően a lélekgyógyászati feladatot – ami a táborban az orvosi lélekgondozás igazi feladatát jelentette – megnehezítette, hogy olyan emberekkel volt dolga, akik általában, az átlagot tekintve egyáltalán nem is számolhattak a túlélés esélyével. Mit mondhattunk volna nekik? És éppen nekik kellett volna mondanunk valamit. Így aztán ez a helyzet minden orvosi lelkgondozás *experimentum crucis*a volt.

Nos, előző előadásomban már mondtam, hogy nem csak az életnek, hanem a szenvedésnek is van értelme, és pedig olyan értelme, amely annyira feltétel nélküli, hogy akkor is beteljesülhet, ha a szenvedés semmilyen külső sikerhez nem vezet, amikor az ember látszólag hiába szenved. És az a szenvedés, amit a koncentrációs táborban kellett elviselnünk, többnyire ilyen volt. Mit mondhattam volna az embereknek, akik ott feküdtek mellettem a barakkban, és meglehetősen biztonsággal tudták, hogy hamarosan meg kell halniuk. Ugyanúgy tudták, mint én, hogy nincs élet, nincs ember és nincs mű – emlékezzenek csak a kettős lehetőségre, amiről az első előadásban beszéltem⁵ –, ami rájuk várna, illetve, hogy hiába is várna rájuk. Ezért aztán az élet, a túlélés értelme mellett a szenvedés, a hiábavaló szenvedés értelmét is fel kellett mutatni – sőt, még ennél is sokkal többet: a halál értelmét is! Mindenesetre egy olyan halálét, amely lehetett volna sokkal értelmesebb is Rilke gondolatának jegyében – amiről az előző alkalommal beszéltem⁶ –, aki úgy vélte, mindenkinek a „saját” halálát kellene hálnia. Nekünk is a magunk halálát kell halnunk – és nem azt a halált, amelyet az SS kényszerít ránk. E feladattal szemben ugyanúgy viselnünk kell a felelősséget, mint az élettel szemben – ki előtt, milyen fórum előtt? Nos, ki merné ezt a kérdést mások helyett megválaszolni? Ebben az utolsó kérdésben végül nem mindenkinek magának kell döntenie? Van annak jelentősége, ha valaki ott a barakkban úgy érzi, a lelkiismeretének tartozik felelősséggel, másvalaki Istennek, egy harmadik egy távoli embernek? Azt mindenesetre mindenki tudta, hogy valamiképp, valahol, valaki ott volt, aki láthatatlanul lenézett rá, és elvárta tőle, hogy „méltó legyen a szenvedésre” – ahogyan ezt Dosztojevszkij egyszer megfogalmazta – és hogy a „saját halálát halja”. Ezt a velünk szemben támasztott elvárást mindannyian éreztük akkor, a halál közelében – és ezt az ember annál inkább

⁵ Az itt következő idézet az első előadásából önkényes, hiszen az egész előadás ugyanerről szól. A választás jelen esetben a szerkesztőé. Íme: „Az ember boldogságra való törekvése kétféleképpen lehet elhibázott: ha azt gondoljuk, hogy a boldogság csak úgy az öünkbe pottyanhat, valamint, ha görcsösen hajszoljuk azt. Kierkegaard az alábbi bölcs metaforát írja: »A boldogság ajtaja kifelé nyílik« – ami azt jelenti, hogy éppen azok előtt zárul be, akik megpróbálnak berontani rajta. Egyszer két, az élettől megkeseredett ember ült velem szemben – véletlenül egyszerre –, egy férfi és egy nő. Mindketten szó szerint ugyanazt fogalmazták meg: értelmetlen az életük, mert »már nem várhatnak tőle semmit«. Valahogyan mindkettőjüknek igaza volt. Hamarosan kiderült azonban, hogy fordítva ez nem igaz, és mindkettőjükre várt valami: a férfira egy tudományos mű, amit még nem fejezett be; a nőre pedig egy gyerek, aki abban az időben távol és tőle elszigetelten élt külföldön. Nos, végre kellett hajtani – Kant kifejezésével élve, azt a kopernikuszi – azt a gondolatban megtett 180 fokos fordulatot, ami után a kérdés már nem így hangzik: »Mit várhatok még el én az élettől?«, hanem csak így hangozhat: »Mit vár el az élet tőlem?« Milyen feladat vár rám az életben? [...] Az élet nem más, mint megkérdéztetnek lenni, mint ahogyan létünk sem más, mint válasz (*Antworten*) – az élet felelősségteljes vállalása (*Ver-Antworten*). Ha azonban ezt felismerjük, akkor többé már semmi sem riaszthat bennünket, sem a jövő, sem a vélt jövő nélküliség.” (Viktor E. Frankl: *Az élet értelméről* [Libri Könyvkiadó, Budapest; 2022] 37-39. oldal)

⁶ „...elmesélek egy történetet a koncentrációs táborból. Ott találkoztam egy fiatal nővel, akit már korábban is ismertem. Amikor a táborban viszont láttam, szörnyű állapotban volt, és halálos beteg – tudta is, hogy az. Néhány nappal a halála előtt ezt mondta: »Hálás vagyok a sorsnak, hogy ide sodort engem, korábbi, kényelmes polgári életemben voltak ugyan művészi ambícióim, azonban mintha nem gondoltam volna komolyan. Most azonban mindennek ellenére boldog vagyok. Komolyra fordult a helyzet, és én helytállóan, helyt kell állnom.« Amikor ezt mondta, derűsebb volt, mint amilyennek bármikor korábban láttam. Neki megadatot, neki sikerült az, amit Rilke mindenkitől megkövetelt, illetve minden embernek kívánt, hogy »a saját halálát halhassak! Más szóval, hogy még a halált is értelmesen illeszthesse élete egészébe, sőt tulajdonképpen, hogy a halálban teljesíthesse élete értelmét.« (Viktor E. Frankl: *Az élet értelméről* [Libri Könyvkiadó, Budapest; 2022] 76-77. oldal)

érezte, minél kevésbé hihetett abban, hogy egyáltalán van még mit várnia az élettől, hogy valaki vagy valami még várna rá, hogy egyáltalán számolni lehet a túlélésével.

Önök közül sokan, akik nem éltek át a koncentrációs tábor, csodálkoznak, és azt kérdezik tőlem, hogy képes egy ember egyáltalán kibírni mindazt, amiről beszéltem. Biztosíthatom önöket: az, aki mindezt átélte és túlélte, még önöknél is jobban csodálkozik! Egyvalamit azonban ne felejtse el: úgy tűnik, az emberi lélek bizonyos értelemben úgy viselkedik, mint egy boltozat: egy düledező boltívet oly módon stabilizálnak, hogy – megterhelik. Úgy tűnik, az emberi lelket is azáltal lehet megerősíteni – legalábbis bizonyos fokig és bizonyos határokon belül –, hogy terhelésnek tesszük ki. Ezért fordulhatott elő, és csak így érthető, hogy némely gyenge ember a koncentrációs tábor jobb, mondhatjuk, stabilabb érzelmi állapotban hagyta el, mint amilyenben érkezésekor volt. Ugyanakkor azt is meg fogjuk most már érteni, hogy másfelől a kiszabadulás, a tábor elhagyása, az, hogy a fogoly hirtelen átéli annak a súlyos nyomásnak a megszűntét, amely egész idő alatt ránehezedett, veszélyezteti a lelkét. Ebben az összefüggésben összehasonlításként az úgynevezett keszonbetegséget szoktam említeni. Itt olyan munkásokról van szó, akik víz alatt, nagy nyomásnak kitéve dolgoznak, akiket nem szabad hirtelen kitenni a normális légnyomásnak, csak fokozatosan, mert egyébként súlyos testi tüneteket produkálnak.

Ezzel a koncentrációs tábor pszichológiáján belül eljutottunk a harmadik, utolsó fázis megbeszeléséhez. A kiszabadult fogoly pszichológiájáról van szó. A legfontosabb, erre vonatkozó mondandóm olyasmi, ami legtöbbször minden bizonnal csodálkozást vált ki. Az az igazság ugyanis, hogy napokig tart, amíg a kiszabadult fogoly egyáltalán képes örülni a kiszabadulásának. Valóban, szó szerint, újra meg kell tanulnia örülni. Nos, olykor igyekeznie kell, hogy megtanulja, mert hamarosan újra el is kell felejtene, és megint a szenvedni tudásra lesz szüksége. Erről szeretnék szólni néhány szót.

Képzeljék el, amint a koncentrációs táborból szabadult fogoly visszatér, hazaérkezik. Előfordulhat, hogy vállrándítás fogadja. És a többiektől minduntalan főként ugyanazt a két dolgot hallja: „Mi nem tudtunk semmiről. Mi nem is szenvedtünk.” Maradjunk mindjárt a második kijelentésnél, és először azt kérdezzük meg magunktól, vajon mérhető-e egyáltalán az emberi szenvedés oly módon, hogy az egyik ember szenvedését összevetjük a másikéval. Ennek kapcsán csak azt mondhatom, hogy az emberi szenvedés nem összehasonlítható! A valódi szenvedés teljesen eltölti, egészen kitölti az embert. Egyszer egy barátommal beszélgettem a koncentrációs táborbéli élményeimről. Ő maga nem volt táborban, „csak” Sztálingrádnál harcolt. Ez a férfi, a megfogalmazása szerint, velem szemben valamiféle szégyent érzett. Jogtalanul. Mert ugyan minden bizonnal lényeges különbség van aközött, amit az ember harc közben átél, és aközött, amit a koncentrációs táborban megtapasztal. A csatában a semmi előtt áll, a fenyegető halállal kell szembenéznie. A táborban mi magunk voltunk a semmi, már életünkben halottak voltunk. Semmit sem számítottunk, nemcsak láttuk a semmit, mi magunk voltunk a semmi. Semmit sem ért az életünk, és semmit sem számított a halálunk. Nem ragyogott glória, még fiktív dicsfény sem a halálunk körül; egy kicsi semmi alámerült a nagy semmibe. És ezt a halált alig vette észre bárki is; mi már régen előre megéltük azt. Mi történt volna, ha meghaltam volna a táborban? Másnap reggel a gyülekezőhelyen valaki, valamelyik ötös sorban úgy állt volna ott, mint mindig, és fejét a fagy elől félrehajtott kabátgallérja mögé rejtve, a vállát felhúзва odamormolta volna a mellette állónak: „Frankl tegnap meghalt.” És akkor a mellette álló – ha egyáltalán – megrántotta volna a vállát.

És mégis, nincs emberi szenvedés, ami egy másikkal összehasonlítható lenne, mert a szenvedés lényegéhez tartozik, hogy egy ember szenvedése, hogy az az ő szenvedése, hogy mértéke egyedül az azt elszenvedő embertől függ: ugyanúgy egyedi és egyszeri, mint minden egyes ember, s élethosszáig minden egyes ember magányos szenvedése.

Eleve értelmetlen lenne tehát a szenvedés mértékében megmutatkozó különbségekről beszélni; egy lényeges különbség azonban mégis van, éspedig az értelmetlen és az értelmes szenvedés közötti különbség. De – úgy vélem, ezt az eddigi előadások alapján már kellőképpen megértették – ez a különbség megint csak teljes egészében az embertől függ: az emberen és egyedül csak rajta múlik, hogy szenvedésének van-e értelme vagy nincs. És mi a helyzet azoknak az embereknek a szenvedésével, akik, mint hallottuk, bizonygatták saját szenvedésüket, és semmiről sem tudtak? Nézzék, véleményem szerint éppen ez a fogadkozás, hogy semmiről sem tudtak, alkalmas igazán arra, hogy a szenvedést értelmetlenné tegye. Miért? Mert a helyzet etikai félreértéséből ered. Ezt a félreértést akarjuk most közelebbről megvizsgálni – nem azért, mintha beszélgetésünkbe be akarnám vonni a napi politikát, hanem mert szükségesnek tartom, hogy „a hétköznapi metafizikáját”, amivel eddig foglalkoztunk, „a hétköznapi etikájával” egészítsem ki.

Előbb a nem-tudás miéértéről beszéltünk, és azt mondtuk, félreértés. Ha azonban azt is megkérdezzük, „mi végre” való az effajta félreértés, akkor talán rájövünk, hogy ilyen nem-tudás kapcsán nem-tudni-akarásról van szó. A felelősség elhárítása tehát az, ami alapjául szolgál! Mindenesetre az itt és most embere belehajszolódik a felelősség előli menekülésbe. Az a félelem hajszolja bele a menekülésbe, hogy át kell vállalnia valamiféle kollektív bűnösséget. Ugyanis mindenhol bűnösnek nyilvánítják, bűnrészesnek állítják be olyan dolgok elkövetésében, amelyekről sok esetben valóban „semmit sem tudott”. Szabad lenne a tisztességes embert valóban felelőssé tenni azért, amit mások követtek el – még ha ugyanazon nemzethez tartozókról van is szó? Nem volt-e a becsületes ember sokkal inkább maga is a gaztett áldozata, annak a terrornak a tárgya, amit egy nép uralkodó, vezető rétege gyakorolt, anélkül, hogy fellázadhatott volna ez ellen a rémuralom ellen? Nem szenvedett emiatt valóban? A kollektív bűnösség megállapítása nem jelentene visszaesést? Visszatérést ahhoz a világnézethez, amelyet le akarunk győzni? Ahhoz a világnézethez, amely az egyes embert csak azért tekinti bűnösnek, mert az adott népcsoportból, amelyhez véletlenül ő is tartozik, mások valóban vagy állítólag elkövettek valamit. Milyen nevetségesnek is tűnik számunkra ez a felfogás, napjainkban, végre! Valakit felelősségre vonni nemzetisége, anyanyelve vagy származása miatt ma már ugyanolyan nevetségesnek tűnik, mintha valakit testmagassága miatt tennénk felelőssé. Ha elfognak egy betörőt, aki 164 cm magas, hagynom kell, hogy engem is felakasszanak, mert véletlenül én is ugyanilyen magas vagyok?

Itt azonban fontos, hogy különbséget tegyünk. Meg kell különböztetnünk egymástól a kollektív bűnösséget és a kollektív felelősséget. Egy metaforaszerű példán keresztül mindjárt meg fogják érteni. Tegyük fel, hogy hirtelen vakbélgyulladásom lesz. Bűnös vagyok ezért? Bizonyos, hogy nem. Mégis, mi van akkor, ha meg kell operálni? Akkor az operáló orvosnak tartozom az operációért járó honoráriummal. Azaz én kezeskedem az orvosi ellátás költségének kiegyenlítésében. Ami azt jelenti, hogy olyasmi, mint „bűnösség nélküli jótállás” igenis létezik. És valami hasonló vonatkozik olyan emberek közösségére is, akik közösen szabadultak fel egy rémuralom alól. Ők nem voltak képesek magukat megszabadítani – más közösségeknek, más szabadságszerető nemzeteknek kellett színre lépniük és felvenniük a harcot, odaadni a legjobbakat, feláldozni a fiatalságot, hogy egy saját vezetőinek tehetetlenül kiszolgáltatott

nemzetet megszabadítsanak annak hatalmától. Ez a tehetetlenség nem volt bűn. Azonban valóban igazságtalan és méltánytalan lenne elvárni, hogy a felszabadításért bizonyos áldozatokat mi is hozzunk? Például átérezzük a közös felelősséget akkor is, ha nem hiszünk magunkról, hogy bűnrészesek lennénk, és akkor is, ha ártatlannak tartjuk magunkat?

Ahhoz, hogy e pszichológia ezen utolsó fejezetét megértsék, el kellett volna engem kísérniük tavaly a türkenheimi koncentrációs táborból való szabadulásom után azon a tavaszi estén, amikor a naplementében egyedül mentem a tábortól nem messze fekvő kis erdőbe. A táborparancsnokunk messzemenően illegális rendelkezésére ott voltak elföldelve a táborban elhunyt bajtársaink. Arról az SS-tisztről van szó, akiről az első előadásomban elmondtam, hogy saját zsebéből fizette a foglyok számára beszerzett gyógyszereket.⁷ Ez a férfi akkor is a parancsnak ellentmondva cselekedett, amikor nem feledkezett meg arról, hogy azokra a vékony, fiatal fenyőtörzsekre, amelyek a tömegsírok mögött álltak, a kéreg eltávolítása után tintaceruzával észrevétlenül felírják a halottak neveit. Ha önök akkor velem lettek volna, velem együtt esküdtek volna meg, hogy gondoskodni fognak arról, hogy a mi, túlélők tovább élése által valamennyiünk bűne eltöröltessék. Igen, a *mi valamennyi bűnünk!* Mert mi, túlélők pontosan tudtuk, hogy közülünk a legjobbak nem jöttek ki onnan – *a legjobbak* nem tértek vissza! Így mi a túlélésünket nem foghattuk fel másként, mint meg nem szolgált kegyelemként. Úgy éreztük, tartozunk a halott bajtársainknak azzal, hogy utólag megszolgáljuk és valamelyest méltók leszünk rá. Egyedül úgy tűnt lehetségesnek ezen adósság kiegyenlítése, ha mások lelkiismeretét ugyanúgy felrázzuk és ébren tartjuk, mint a magunkét.

Amennyi élmény ezután következett, ami egy kiszabadult fogolyra várt, túl gyakran feledtette el vele ezt a fogadalmat. Mégis vannak olyan pillanatok az életben – és ezek a döntőek –, amikor betartja, amit egykor megfogadott, és megáldja a legkisebb darab kenyeret, a tényt, hogy ágyban aludhat, azt a körülményt, hogy nem kell sorakozón megjelennie, nem kell állandóan halálos veszedelemben élnie. Minden relatív számára, így minden szerencsétlenség is. Ő, aki – mint mondtuk – semmi volt, szó szerint újjászületve érzi magát, de nem azzá, aki volt, hanem egy igazabb lényé. Már az első előadásban utaltam rá, hogy minden nem-személyes leolvadt erről a lényről. Valószínűleg becsvágyából sem maradt sok; ami megmaradhatott, az legfeljebb a teljesítés vágya: az *önmegvalósítás* iránti sóvárgás és törekvés messzemenően magasabb – éppen mert a lényegre irányuló – formája.

Mint bizonyára észrevették, elékeztünk témánk végéhez, beszélgetésünk határához. Itt már beszéddel, előadással nem jutunk tovább, itt már csak egy valami segít, a cselekvés, méghozzá a cselekvés a hétköznapiakban.

Éppen a hétköznapról esett szó; és egyszer már használtuk ezt a kifejezést „a hétköznapiak metafizikája” kapcsán. Remélem, helyesen értik a „hétköznapi” megjelölést. Nemcsak arról van szó, hogy a hétköznapiakat – amelyek látszólag olyan szürkék, banálisak és mindennapiak – mintegy átláthatóvá tegyük, hogy rajta keresztül ráláthassunk az örökkévalóra. Végző soron arról van szó, hogy ez az örök érvényű az időhöz kötöttre is visszautal, az ideiglenesre, a

⁷ „...volt valahol Bajorországban egy tábor, amelynek vezetője, egy SS-tiszt, titokban, rendszeresen adott pénzt a saját zsebéből arra, hogy a közeli falu patikájából gyógyszereket szerezzenek be a foglyai számára, miközben ugyanebben s táborban a táborfelelős, tehát maga is fogoly, a legkegyetlenebb módon bántalmazta a táborlakókat. Minden az egyes emberen múlt. Ami maradt, az az ember volt, a „csupasz” ember. Minden lehullott róla ezekben az években: pénz, hatalom, dicsőség; már semmi sem volt biztos számára: sem az élete, sem az egészsége, sem a boldogsága; minden megkérdőjeleződött: büszkeség, becsvágy, kapcsolatok. Minden a pusztta lét szintjére redukálódott.” (Viktor E. Frankl: *Az élet értelméről* [Libri Könyvkiadó, Budapest, 2022], első előadás, 29. oldal)

hétköznapi – mint a véges és a végtelen szakadatlan találkozásának színhelyére. Amit az időben alkotunk, átélünk és elszenvedünk, azt egyszerre mind az örökkévalóság számára is alkotjuk, átéljük és elszenvedjük. Amint felelősséget vállalunk a történelemért, felelősségünk megterhelődik azzal, hogy semmit sem lehet meg nem történné „kiszakítani a világból”. Ugyanakkor kötelességünk a még nem meg történetet létrehozni a világban, mégpedig napi munkánk során, hétköznapijaink keretei között. Így válnak a mindennapjaink egyszerűen valósággá, ez a valóság pedig cselekvési lehetőséggé. És csak így módon vezet ki bennünket a hétköznapi valóságból a hétköznapi metafizikája, hogy aztán tudatosan, felelősségünk tudatában újra visszavezessen a mindennapokba.

Az pedig, ami bennünket továbbvisz és segít ezen az úton, ami vezet és irányít, az az örömmel vállalt felelősség. Mi a helyzet azonban ezzel az örömmel, mennyire kész az átlagember arra, hogy vállalja a felelősséget?

A felelősség az, amire „vonható” az ember, és ami alól „kivonja” magát. Ezzel a nyelv bölcsessége arra utal, hogy az emberben vannak olyan ellenerők, amelyek visszatartják attól, hogy átvállalja a felelősséget. És valóban, van valami rejtélyes a felelősségben. Minél tovább és minél inkább a mélyére nézünk, annál jobban felfigyelünk erre, míg végül szinte beleszédülünk, megborzadunk, ha elmélyülünk az emberi felelősség lényegében: van benne valami borzasztó, ami ugyanakkor nagyszerű is.

Ami félelmetes: tudni, hogy minden pillanatban felelősséggel tartozom a következő pillanatért, hogy minden döntésem – a legkisebb csakúgy, mint a legnagyobb – az „örökkévalóságnak szól”. Hogy minden pillanatban egy lehetőséget valósítok meg, a pillanat lehetőségét – vagy elveszítem azt. Minden egyes pillanat a lehetőségek ezreit kínálja. Én pedig csak egyetlenegy választhatok, csak egyetlenegy valósíthatok meg, az összes többi elvetem és nemlétre kárhoztatom, és ezt is az „örökkévalóságnak szólóan” teszem! És mégis csodálatos: nagyszerű tudni, hogy a jövő, a saját jövőm, és azzal együtt az engem körülvevő dolgok és emberek jövője valahogyan – ha még oly kis mértékben is – minden pillanatban függnek a döntéseimtől. Amit döntéseim alapján megvalósítok, amit „belehelyezek a világba”, azt belemenekítem a valóságba és az által megmentem az elmúlástól.

De általában az emberek restek a felelősség viselésére. És itt kap szerepet a felelősségre nevelés. Nehéz teher, hogy nemcsak felismerni kell a felelősséget, hanem fel is kell vállalni. Igent mondani rá – és az életre. És voltak emberek, akik minden nehézség ellenére kimondták ezt az igent. És ha a buchenwaldi koncentrációs tábor foglyai azt énekelték a dalukban, hogy „és mi mégis igent mondunk az életre”, akkor ezt nem csak énekelték, hanem sokszorosan teljesítették ők is, és közülünk is sokan, más táborokban. Rettenetes körülmények között vitték ezt véghez, mind a külső, mind a belső feltételek kimondhatatlanul nehezek voltak, amelyekről ma már eleget beszéltünk. Akkor most, összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között ne tudnánk ezt teljesíteni? Tehát nemcsak értelmes igent mondani az életre minden körülmények között – hiszen maga az élet értelemtelen –, hanem minden körülmények között lehetséges is.

És végül ennek a három előadásnak is ez volt a végső értelme: hogy megmutassam önöknek, hogy az ember mindennek ellenére – minden nyomorúság és halál (az első előadás), minden testi, lelki betegségben szenvedés (második előadás) vagy a koncentrációs tábor borzalmi (harmadik előadás) ellenére is – igent mondhat az életre!